

Dezvoltarea conștiinței de sine la vârsta preșcolară

Igor Racu, dr.habilitat în psihologie, profesor universitar

„A fi conștient este o predestinație la reflexie și autoreflexie asupra celor ce se petrece în jurul nostru și cu noi înșine”.

R. Descartes

Summary

This research is devoted to the actual problem of the developmental and psychology – the self-consciousness genesis of pre-school. These children are educated in different social conditions. In this research work are shown: dynamics of the self-consciousness, the situations, factors, contents, possibilities, mechanisms, the natural laws of development and the differences determined by the Social Situation of Development (SSD). The determinations factor of self-consciousness development is the communicative experience with adults. They identified the early stages of emergence and development of self-awareness and the potential development of this structure in specially organized experimental conditions.

Key words: self-consciousness, pre-school, self-esteem, social situation of development, communication.

Rezumat

În acest articol sunt expuse rezultatele unor studii teoretico-experimentale privind dezvoltarea conștiinței de sine la vârsta preșcolară. Este prezentată dinamica, legitățile, factorii, aspectul cantitativ și calitativ în dezvoltarea conștiinței de sine în dependență de mediul social de dezvoltare al copiilor. Este demonstrat rolul de bază al activității de comunicare în dezvoltarea conștiinței de sine pe parcursul preșcolarității. Sunt identificate etapele inițiale de apariție și dezvoltare a conștiinței de sine și posibilitățile de dezvoltare a acestei structuri în condiții experimentale special organizate.

Cuvinte-cheie: conștiința de sine, preșcolar, autoapreciere, situație socială de dezvoltare, comunicare.

Lucrările savanților W.James, J.Piaget, H.Wallon, S.Freud, R.Zazzo, K.Roggers, V.Francl, R.Berns, R.Meili, A.Leontiev, I.Cesnocova, I.Kon, A.Bodaliiov, V.Merlin, P.Ceamata, B.Ananiev, F.Mihailov, A.Spirkin, A.Zaharova, D.Olișanski, L.Bojovici, S.Rubinștein și ale altora dezvăluie diferite aspecte ale conștiinței de sine [3,4,6,9,10,12,13,17,18]

Geneza conștiinței de sine în ontogeneză este încă puțin cercetată. În lucrările psihologilor S.Rubinștein, A.N. Leontiev, A.Bodaliiov, L.Bojovici, I.Cesnocova, J.Piaget, H.Wallon, R.Zazzo și ale altora, pe lângă problemele de ordin teoretic sunt abordate și aspecte particulare ale genezei

conștiinței de sine [6,9,10,17,18]. În ultimele decenii în cadrul a două direcții psihologice au fost realizate studii separate asupra dezvoltării unor momente, structuri, particularități ale conștiinței de sine la diferite etape de vârstă. Din prima direcție face parte școala fondată de M.Lisina (N.Avdeeva, A.Silvestru, I.Dimitrov, V.Șur, M.Elaghina, M.Koșonova, E.Smirnova) din cea de a doua - școala psihologiei americane (Lewis M., Brooks -Gunn J.) [3,4,18].

Conștiința de sine este tratată ca un proces de conștientizare a personalității pe sine însumi în mulțimea particularităților individuale, conștientizarea esenței proprii și poziției pe care o ocupă personalitatea în mulțimea relațiilor sociale. Conștiința de sine este și atitudinea personalității față de laturile, structurile lumii interioare proprii de care ea este conștientă. În baza conștiinței de sine se află aptitudinea omului de a se deosebi, de a se diferenția pe sine de propria existență. Această aptitudine apare în procesul comunicării când se formează procedeele fundamentale ale activității omului. Anume atitudinea proprie față de existența de care suntem conștienți, atitudinea mijlocită de activitatea în comun determină formarea anumitor reprezentări despre sine însumi ca persoană activă, capabilă de a efectua acțiuni valorice în cadrul societății.

Cercetările experimentale a conștiinței de sine în primii șapte ani de viață sunt desfășurate numai în ultimele decenii [18].

Problema de bază pe care am soluționat-o în perioada de pregătire pentru cercetarea conștiinței de sine în vârsta preșcolară a fost selectarea metodelor și tehnicilor adecvate, orientate la studiul formațiunii date în toată complexitatea ei. Probele experimentale pe care le-am selectat sunt mai mult sau mai puțin cunoscute în știința psihologică, însă folosite de noi în context nou. În același timp am elaborat și proceduri, tehnici noi care au trecut aprobarea lor pe teren. Toate procedurile și probele experimentale au fost orientate la studierea manifestărilor reale în comportamentul copilului a conținutului interior al conștiinței de sine.

Ținând cont de faptul că felul dominant de activitate a preșcolarului este jocul pe roluri, probele experimentale le-am realizat în mare măsură sub formă de jocuri.

Au fost administrate următoarele teste și probe:

- testul “ desenează-te pe tine însuși”. Testul dat a fost completat prin convorbire individuală cu fiecare copil, în urma căreia se concretizau toate detaliile din desene. Procedura de administrare rămânea standard: preșcolarului i se propunea o foaie de desen și creioane colorate - negru, gri, albastru și roșu. Primind instrucțiunile noastre copiii efectuau trei desene : a) băiețelul (fetița) râu ; b) băiețelul (fetița) bun; c) desenul propriu folosind creioanele în corespundere cu desenele “a” și “b”. Rezultatele acestui test ne prezintă un vast material informativ despre dezvoltarea cunoștințelor despre sine la copil (latura cognitivă). Rezultatele acestui test au o importanță deosebită privind studiul dezvoltării autoaprecierii. Compararea „autoportretului” cu

desenele „a” și „b” după indicatori standardizați: mărimea, locul, culorile folosite etc., ne-a permis să exteriorizăm atitudinea copilului față de sine, să studiem autoaprecierea.

- testul “ Cuburile Kohs”. Această tehnică a fost administrată nu în scopurile tradiționale - diagnosticul gândirii. În probă au fost folosite numai modelele alcătuite din patru cubușoare. Cu fiecare copil au fost realizate câte 2 etape de lucru.. Prima - o etapă pregătitoare - folosită în scopul de familiarizare a preșcolarilor cu cubușoarele (structura și construcția). Tot la această etapă copilul împreună cu adultul (experimentatorul) efectua câteva modele propuse cu scopul de a însuși procedura. Durata acestei etape a fost diferită în dependență de faptul cât de repede copiii înțelegeau procedura testului. În cadrul etapei a doua experimentatorul prezenta copilului trei modele în fișe. La prezentarea fiecărui model copilul a fost întrebat: „Cum crezi, vei reuși să îndeplinești modelul dat cu cubușoarele?” Am înregistrat numai răspunsurile „Da” și „Nu”. După aceasta copilul încerca să îndeplinească proba propusă. Experimentatorul înregistra mersul procesului de soluționare a problemei, numărul de greșeli, inițiativa, comportamentul și în cele din urmă corelația răspunsului de până la probă și rezultatul îndeplinirii însărcinării.

- testul: „Autoaprecierea calităților personale” într-o variantă modificată și simplificată pentru vârsta dată. Copiii preșcolari în viața de toate zilele folosesc diferite noțiuni, în special, în scopul de a aprecia pe un alt copil sau pentru autoapreciere. Deseori și, în special, la preșcolarii mici sunt în așa mod apreciate faptele concrete. Pornind de la exterior - de la activitatea practică, comportare și acțiune se trece la o apreciere a personalității. Treptat aceste noțiuni devin unități de autoapreciere. În cadrul acestui test au fost folosite numai trei scări cu următoarele calități: bunătate, hărnicie, frumusețe. Calitățile date sunt bine cunoscute de preșcolari: povești, convorbiri, fapte concrete etc. - avem din nou în vedere determinarea dezvoltării componentelor de bază în structura conștiinței de sine de factorii determinanți - experiența de comunicare și experiența individuală.

- Convorbirea clinică a fost folosită pentru studierea identității sexuale. După o schemă anumită cu întrebări bine determinate încercam direct sau indirect să culegem cât se poate mai multă informație referitor la cunoștințele copilului despre propriul gen. Numărul și caracterul răspunsurilor nu era strict fixat și nici limitat. În mare măsură totul depindea de activismul copilului, de atitudinea lui față de întrebări și discuție. Cu toți preșcolarii lucrăm în cadrul desfășurării jocului, într-o situație liberă și favorabilă. Vom enumera numai câteva din întrebările propuse: „Care sunt jucăriile preferate?”, „Cu ce jucării preferi să te joci?”, „Ce roluri preferi să le joci de cele mai multe ori?” etc.

- testul – „Scara” a fost administrat în scopul studiului autoaprecierii generale a copilului de vârstă preșcolară. Copilului îi prezentăm o scară (desenată) din șapte trepte unde cea din mijloc (a

4-a) avea aspectul unei platforme. Într-o formă clară pentru vârsta copiilor se prezenta instrucțiunea: „Privește atent la această scară. Pe treptele ei de jos (primele trei) sunt plasați copiii răi (se prezenta caracteristica lor). Pe treapta de mijloc stau copiii mijlocii (nici buni, însă nici răi), iar pe treptele de sus se află copiii buni (cu cât mai sus cu atât mai buni). Gândește-te binișor la copiii din grup (experimentatorul în acest moment intenționat numea pe careva din leați printre care erau și buni, și răi). Printre ei găsește și locul tău”. Experimentatorul insista în toate cazurile și la o argumentare din partea copilului a aprecierilor efectuate. Aprecierea în cadrul probei în cauză se făcea după numărul treptei pe care se plasa preșcolarul.

- testul : „Calitățile și capacitățile mele”. Această probă a fost administrată în scopul studiului ambilor componenți de bază în cadrul structurii conștiinței de sine. Am modificat testul original și pe lângă studiul autoaprecierii calităților concrete am inițiat studiul reprezentărilor despre sine: a) În prima parte copiii trebuiau să răspundă cum pot ei să modeleze, să deseneze - bine, nu prea bine etc. b) În partea a doua copiii efectuau o comparație: evidențierea persoanelor care cel mai bine efectuează acțiunile date și cei care le îndeplinesc mai puțin reușit. După aceasta preșcolarii experimentați își autoapreciau și propriile capacități în domeniul respectiv. Autoaprecierea varia între 3 și 10 puncte. Cu cât mai mare era punctajul acumulat, cu atât mai înaltă este treapta de autoapreciere și invers.

- testul: „Căsuțe diferite” a fost administrat în scopul studierii particularităților autoaprecierii însușirilor de personalitate. Prezentam copilului trei căsuțe: 1) o cocioabă, 2) o casă țărănească și 3) un palat. Copilul experimentat trebuia să-și plaseze după nume pe cei mai buni copii, cei mai cinstiți, mai harnici în palat și mai departe cu descreșterea “ bunătății” în casa țărănească și în cocioabă. În lista copiilor era și numele copilului experimentat. De fiecare dată insistam asupra motivelor de plasare. Sistemul de codare: prima casă - 2 puncte, casa a doua - 4 puncte și casa a treia - 6 puncte. Cu cât este mai înalt punctajul, cu atât e mai binevoitor copilul față de alți copii.

Pentru ultimele trei probe este caracteristic un moment comun foarte important. Am avut posibilitatea de a compara autoaprecierea fiecărui copil cu aprecierile pe care le primea fiecare din ei de la colegii de grup, cunoștințele despre sine puteau fi comparate cu cunoștințele altor copii despre ei. Codarea rezultatelor în acest caz: 70% coincidență a autoaprecierii negative sau pozitive cu aprecierile membrilor grupului - autoapreciere înaltă adecvată; 50 %- coincidență - autoapreciere adecvată instabilă; 70% de necoincidență în autoaprecierea mai înaltă a copilului experimentat cu aprecierile din jur - autoapreciere neadecvată ridicată peste măsură; 70% de necoincidență în autoaprecierea scăzută și aprecierile ridicate ale colegilor - autoapreciere neadecvată peste măsură scăzută. Pentru preșcolari toate calitățile studiate au fost divizate în trei

blocuri: 1) calități fizice, 2) calități morale, 3) calități ce determină succesul copilului în activitatea de joc, instruirea muzicală etc.

- testul „Eu și ceilalți” a fost administrat în scopul studierii nivelului de pretenții și a autoaprecierii copilului în sistemul de relații cu alte persoane. Preventiv au fost pregătite materialele necesare pentru organizarea jocurilor: „Spitalul”, „Școala” etc. Au fost introduse în cadrul probei două variante. Prima variantă se constituia din două serii: 1) copilul experimentat trebuie să repartizeze rolurile în cadrul jocului propus și materialele pentru fiecare rol; 2) copiii sunt întrebați și mai apoi se stabilește cine și la ce rol este recomandat de preșcolarul experimentat și invers ce rol a fost ales de ceilalți copii pentru colegul lor experimentat. Varianta a doua - au fost realizate aceleași două serii. Copilul experimentat trebuia să-și aleagă unul din rolurile echipei unei nave cosmice: comandant, adjunct, radist, etc., etc. Pretențiile la rolul principal sau la rolurile secundare ale copilului se comparau cu părerile expuse de ceilalți participanți. Aprecierea sa efectuat ca și în metodica precedentă.

- testul „Construiește figura” din nou a fost administrat în scopul studiului autoaprecierii. Pentru realizarea probei au fost confecționate 5 figuri din hârtie colorată (lipite pe foi standard). Copilului i se prezentau toate figurile și după ce el le studia, începea însuși proba. Figurile se complicau în consecutivitatea prezentării (de la prima la a cincea). Experimentul începea cu figura nr.1. Copilul a fost întrebat, dacă reușește repede și fără greșeli să confecționeze din fragmente o figură analogică cu modelul. Se fixau răspunsurile copiilor și procesul de îndeplinire a însărcinării. Mai apoi continuam cu figura nr. 2 ș.a.m.d.

- testul „Cercul colorat” propus de noi l-am folosit pentru studierea conținutului concret al componentului cognitiv și afectiv. Copiilor li se propuneau trei cercuri de culoare roșie, galbenă și neagră. Fiecare culoare a fost caracterizată prin însușiri pozitive (cercul de culoare roșie), neutre (cercul de culoare galbenă) și negative (cercul de culoare neagră) care se referă la niște copii necunoscuți. Copilul experimentat trebuia să aleagă cercul care îi este mai mult pe plac, cu care el mai mult se aseamănă.

- testul de empatie. În timp ce copilul se joacă cu păpușa îi spuneam că ea a obosit și trebuie să se odihnească, deci s-o culcăm. Imediat se propunea pentru joacă o altă păpușă. Fixam comportarea copilului cu prima păpușă - reacționează el la faptul, că ea a obosit, că trebuie să se odihnească etc., etc.

- probele 12 - 13 au fost orientate la studiul empatiei. Într-o situație plânge copilul, în alta plânge adultul.

Pentru verificare a fost lansată *ipoteza*: la vârsta preșcolară crește vădit rolul experienței individuale a copilului în formarea componentului afectiv și cognitiv ai conștiinței de sine, dar

dominantă rămâne experiența de comunicare cu adulții și semenii; particularitățile specifice, calitative ale dezvoltării conștiinței de sine la copiii de vârsta preșcolară, educați în condiții sociale diferite, sunt determinate de experiența diferită de comunicare cu adulții și experiența individuală diferită a copiilor.

Drept obiective pentru perioada preșcolară au fost înaintate: studiul genezei conștiinței de sine în copilăria preșcolară ca structură cognitivă - afectivă integră - conținutul concret, componenții de bază, etapele, factorii determinanți etc.; studiul formării conștiinței de sine la preșcolarii educați în diferite SSD: a) preșcolarii din familii complete; b) preșcolarii din familii incomplete cu climat nefavorabil (izolare parțială de familie); c) copiii rămași complet fără tutela părinților educați în instituțiile colective de tip închis; depistarea diferenței de factori, vârstă, componenți, dinamică, tempo, laturi specifice etc. în formarea conștiinței de sine la preșcolarii educați în diferite SSD.

Perioada preșcolară de dezvoltare a fost împărțită în trei subgrupuri de vârstă: preșcolarul mic, mediu și superior.

În condiții sociale favorabile continue dezvoltarea conștiinței de sine. Copiii în activitatea practică, în comunicarea cu adulții și semenii descoperă multe posibilități și capacități ce le sunt caracteristice - se lărgește considerabil structura cognitivă a conștiinței de sine. Realitatea în care sunt incluși preșcolarii prin modul său de organizare determină dezvoltarea conștiinței de sine prin lărgirea zi de zi a experienței de comunicare și a experienței activității individuale. Trecând de la o formă de comunicare la alta preșcolarul își îmbogățește mult experiența de comunicare care a fost evidențiată drept factor determinant al formării conștiinței de sine în această perioadă de vârstă. La început în cadrul comunicării copilul percepe mai mult adultul ca partener de acțiune, de joc. Treptat, începând cu sfârșitul anului trei de viață copiii încep a însuși și a conștientiza aspectele interioare ale propriei existențe, încep a se deosebi pe sine însuși de manifestările situative ce le sunt caracteristice. Conștientizarea personalității decurge în două direcții de bază: conștientizarea atitudinii proprii față de anturaj (ce dorește, ce preferă etc.) și stabilirea legăturii între acțiunile prezente, trecute și viitoare.

Momentele centrale pentru dezvoltarea conștiinței de sine în perioada dată pe care le - am descris sunt caracteristice pentru copiii care au format I lot experimental, iar pentru preșcolarii din loturile II și III intervin schimbări esențiale în dependență de diferite SSD în care sunt educați copiii.

În experimentele de constatare cu preșcolarii au participat 90 de copii. În fiecare din cele trei loturi au fost incluși câte 30 de preșcolari împărțiți în trei subgrupuri de vârstă ($3 \times 10 \times 3 = 90$).

În continuare vom prezenta rezultatele experimentului de constatare pentru preșcolarii din primul lot.

Tabelul nr. 1. Rezultatele experimentului de constatare pentru copiii de 3 - 4 ani educați în familie (I lot).

Prob a Nr.co pilul.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	2b	Ad	+++	+	4	7	4	Ad	2	bun	emp	+	+
2	2b	Ad	+++	+	5	8	4	Ad	2	Bun	emp	+	+
3	2b	Ri	+++. .0	+	5	7	6	Ad	2	Bun	emp	+	+
4	3b	Ad	+++	+	5	6	4	Ad	3	Bun	emp	+	+
5	2b	Ad	+++	+	4	6,5	4	Ad	3	bun	emp	+	+
6	2b	Ri	+++	+	5	6,6	4	p.m	2	Bun	emp	+	+
7	2b	Ad	+++	+	6	6	6	Ad	2	Bun	emp	+	+
8	3b	Ad	+++	+	5	7	6	Ad	2	Bun	emp	+	+
9	2b	Ad	+++	+	4	6	4	Ad	2	Bun	emp	+	
10	3b	Ad	+++	+	5	6	6	Ad	2	Bun	emp	+	+

1 probă - scara convențională 1 - 5 unde 1 - nivelul inferior , 5 - nivelul superior al cunoștințelor despre sine și "b" - toate calitățile sunt de caracter pozitiv (sunt bun);

a 2 probă - autoaprecierea - adecvată, ridicată etc.;

a 3 probă - "+++" - trei calități pozitive;

a 4 probă - "+" - manifestarea cunoștințelor despre identitatea sexuală;

a 5 probă - scara de autoapreciere;

a 6 probă - calitățile și capacitățile copilului în unități convenționale;

a 7 probă - autoaprecierea copiilor, în unități convenționale;

a 8 probă - autoaprecierea proprie și aprecierea celorlalți;

a 9 probă - rezolvarea probelor "Construiește figura", în unități convenționale;

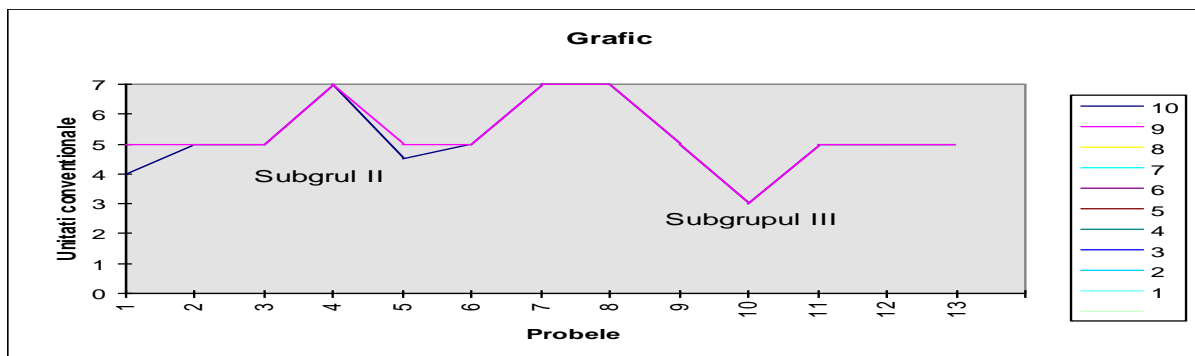
a 10 probă - alegerea cercului pozitiv, în unități convenționale;

a 11 probă - prezenta empatiei în situația propusă;

a 12 și 13 probe prin "+" - manifestarea empatiei.

Datele prezentate în tabel reflectă formarea conștiinței de sine la preșcolarii de 3 - 4 ani, având în vedere componenții de bază: cognitiv și afectiv.

În continuare vom prezenta în mod grafic rezultatele experimentului de constatare pentru copiii de 5 ani (subgrupul 2 de vârstă) și de 6 - 7 ani (subgrupul 3 de vârstă) din primul lot experimental.

Fig.1. Rezultatele experimentului de constatare pentru subgrupurile 2 și 3 de vârstă, I lot experimental

La copiii experimentați care au format subgrupurile date de vârstă nu se observă deosebiri mari în rezultate. Indicii numerici care reflectă un anumit nivel de dezvoltare a formațiunilor studiate sunt aproximativ aceleași. La preșcolarii superiori indicii la unele probe sunt ceva mai înalți de cât la copiii de 5 ani, ceea ce înseamnă că conținutul real al componenților de bază ai conștiinței de sine este mai bine dezvoltat la ultimul subgrup de vârstă. Acolo, unde indicii corespund (probele 3, 4, 6, 8, 9 10) avem o coincidență ce reflectă oformarea conținutului concret al structurilor studiate. Ca exemplu, în probele de autoapreciere, punctajul egal cu 5 - 6 unități convenționale reflectă nivelul adecvat al autoaprecierii. Evident că în așa cazuri coincid indicii numerici la ambele subgrupuri de vârstă.

După prezentarea cantitativă a rezultatelor experimentului de constatare pentru copiii de vârstă preșcolară educați în condiții sociale favorabile (I lot) vom recurge la analiza calitativă a dezvoltării conștiinței de sine în această perioadă de vârstă.

În perioada preșcolară de dezvoltare sub influența lărgirii experienței de comunicare cu adulții, cu semenii și experienței activității practice se multiplică considerabil cunoștințele copilului despre sine, despre propriile posibilități, capacități, deprinderi, priceperi, calități și însușiri. Extinderea cunoștințelor despre sine în mare măsură depinde de interacțiunea și comunicarea cu adulții din anturaj (în cadrul familiei, la instituția preșcolară) deoarece omul matur este prezent direct sau indirect în toate tipurile de activități ale copilului îndeplinind funcția de organizare, dirijare, orientare, mijlocire etc. În cadrul tipurilor diverse de activitate copiii își lărgesc cunoștințele despre sine ca subiect al activității. Preșcolarii treptat pe parcursul perioadei

încep a fi conștienți de sine însuși: „sunt bucuros”, „îmi place”, „îmi este neplăcut”, „îmi este rușine”, „am procedat rău”, „am făcut bine”, „am reușit să fac” etc. În același timp crește vădit importanța experienței activității individuale în formarea conținutului imaginii de sine. În cadrul jocului pe roluri, desenului, modelării, activității de muncă, ocupațiilor instructive copilul treptat descoperă noi și noi cunoștințe despre sine și în același rând primește permanent aprecierea din partea adulților care determină concretizarea, cizelarea autoaprecierii lui. Copiii tot mai exact încep a aprecia acțiunile, posibilitățile proprii, având rezultatele acțiunilor și aprecierilor din anturaj.

Continuând analiza formării conținutului conștiinței de sine ne vom referi la dezvoltarea de mai departe a identității sexuale. Preșcolarii educați în condiții sociale favorabile își largesc cunoștințele despre caracteristicile unui anumit sex. De mici ei observă deosebiri în comportament, felul de a se îmbrăca, de a se comporta, deosebiri în chipul fizic al mamei, al tatălui, precum și al altor maturi. Copilul are posibilitatea de a se compara permanent cu cei din jur, evidențiind asemănările și deosebirile între diferite sexe. În același timp părinții se adresează față de copil în modul care corespunde sexului lui. Băieții de mici află că ei trebuie să fie puternici, hotărâți, rezistenți ca un adevărat bărbat, iar fetele permanent aud că trebuie să fie gingașe, gospodine, frumoase, îngrijite, liniștite, receptive etc. Din nou se primește un act de rotație. Copiii auzind caracteristicile respective au posibilitatea de a le raporta la ceea ce este real în jurul lor: ce înseamnă gingașă, harnică, gospodină etc. Ei caută aceste caracteristici în adulții care îi înconjoară, în primul rând la părinți, bunei. De altfel, în special am dori să accentuăm un fapt important care a fost depistat în cadrul investigațiilor noastre. Foarte multe cunoștințe despre sine (și nu numai la identitatea sexuală) preșcolarii le primesc în comunicare și interacțiune cu bunicii. Credem că anume în această vârstă se stabilesc cele mai apropiate și sincere relații între copii și bunici.

Rolurile sociale din viitor se reflectă în activitatea dominantă - în cadrul jocului pe roluri. Îndeplinirea rolului îi permite copilului să descopere și să acumuleze noi cunoștințe despre sexul său. În cadrul jocului pe roluri copiii imită pe maturii cunoscuți din viața reală, personajele din povești, desene animate etc., se învață să joace rolurile specifice de gen. Rezultatele investigației ne permit să vorbim despre faptul că până la 5 ani copiii nu sunt conștienți pe deplin de constanța sexului. Preșcolarii până la 5 ani ne spuneau că fetița se va face băiat dacă va purta pantaloni, dacă se va juca cu mașini etc. Până la 5 ani la preșcolarii educați în condiții sociale favorabile nu sunt formate cunoștințele respective care le-ar permite să fie conștienți de faptul că apartenența de gen nu se schimbă odată cu schimbarea indicilor exteriori. În această perioadă de vârstă copiii încep treptat să înțeleagă componenții abstracti ai stereotipului de gen. Înțelegerea

lor vine mai târziu din motivul că acești indici se află la exterior și sunt ușor perceptibili în comparație cu deosebirile interioare. Pe lângă aceasta sunt multe caracteristici prezente la ambele sexe, ceea ce complică conștientizarea indicilor de masculinitate - feminitate. În viața reală (familia în care se educă preșcolarul) părinții îmbină în sine calități caracteristice pentru ambele genuri. Problema principală constă în nivelul de manifestare a acestor însușiri, stereotipurile sociale. Copilul treptat înțelege că bărbatul și femeia în multe caracteristici nu au deosebiri radicale.

Un alt moment la care ne vom referi în analiza rezultatelor experimentale, ce ține de dezvoltarea în această vârstă a conștiinței de sine, este capacitatea preșcolarului de a influența comportamentul altor oameni. Indirect, prin conștientizarea de către copil a posibilității de a influența asupra comportamentului altora, noi obținem date despre dezvoltarea conștiinței de sine la el. Preșcolarii însușesc noi deprinderi de acțiune într-un mod sau altul în situațiile când cineva le „încalcă drepturile”, le încurcă în desfășurarea acțiunilor. Sigur, pentru a influența asupra altora, copilul trebuie să folosească cunoștințele respective despre sine: „ce vreau eu?”, „ce pot eu?” „ce posibilități am eu?” etc. La sfârșitul vârstei preșcolare copiii pot argumenta verbal de ce ei doresc ca adultul să-și schimbe poziția, comportamentul.

Continue mai departe dezvoltarea sentimentului proprietății. Ținem să menționăm că în psihologia mondială, în special, în cea americană acest fenomen este considerat drept argument important în favoarea formării la copil a conștiinței de sine. În condiții sociale favorabile (I lot) sentimentul proprietății apare într-o vârstă timpurie. Din primii ani de viață copilul în familie devine posesor, stăpân al unui cerc de jucării, al unui teritoriu propriu de activitate, de joc, somn, mâncare etc. El știe că are hainele proprii pe care le poate îmbrăca și folosi numai el singur, că aceste haine trebuie să fie păstrate într-un loc anumit. El înțelege treptat că posedă un anumit număr de jucării care îi aparțin, cu care el se joacă, pe care el trebuie să le strângă într-un anumit loc etc. Odată cu vârsta crește numărul obiectelor și al spațiului, stăpân al căror devine copilul, iar sentimentul proprietății devine mai stabil. O importanță deosebită îl are în formarea acestei structuri comunicarea cu maturul. Părinții tot timpul îi subliniază: „Sunt jucăriile tale”, „este camera ta” , „ sunt hainele tale” sau cu o încărcătură psihologică mai puternică: „sunt jucăriile tale - strânge-le”, „hainele cui sunt aruncate? - pune-le la loc” etc. Credem că cunoștințele pe care le obține copilul în cadrul îmbogățirii experienței activității practice ar fi insuficiente pentru dezvoltarea deplină a sentimentului proprietății în lipsa consolidării lor în cadrul comunicării cu adulții.

În perioada preșcolară continue mai departe dezvoltarea empatiei. Dezvoltarea acestei structuri continue prin lărgirea considerabilă a experienței proprii în acest domeniu - copilul

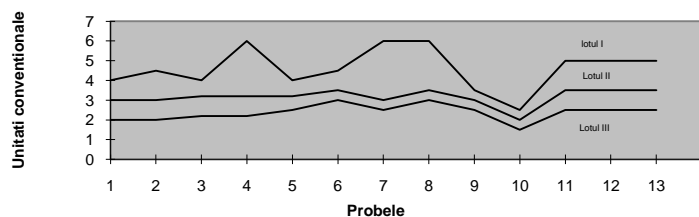
poate avea o anumită atitudine față de alții aducându-și aminte retrăirile proprii din trecut. În vârsta preșcolară se lărgeste considerabil interacțiunea directă în comportament și în comunicare cu alți oameni, copii. În cadrul îndeplinirii activității preșcolarul deseori nimerește în situații când experiența lui emoțională se lărgeste și se îmbogățește considerabil (conflictele, jocurile, activitățile etc.). De regulă, această experiență directă este completată în cadrul comunicării cu adulții care lămuresc, argumentează, apreciază și consolidează toate situațiile. Preșcolarul tot mai mult devine capabil de a reacționa emoțional corect sau în mod convenit în dependență de situație, condiții etc. În viața de toate zilele întâlnindu-se cu retrăirile celor ce îl înconjoară copilul este capabil de a-l înțelege, de a-l compătimi în situații de tristețe, bucurie, durere, veselie. Un suport în această mișcare progresivă credem că este dezvoltarea la copii a capacității de a se orienta după niște indici exteriori în mimică, comportamentul adultului despre ceea ce se petrece în lumea lui interioară. În cadrul jocului pe roluri copiii (mai ales preșcolarii superiori) au posibilitatea de imitare, antrenare a diferitor retrăiri emoționale. În probele noastre experimentale orientate la studiul empatiei preșcolarii nu numai încercau să se clarifice ce se petrece acolo (după mâinile ce acopereau fața) - anul 4 de viață, dar încercau să se clarifice ce s-a întâmplat, care este cauza supărării (anul 5 de viață) și găseau multe cuvinte de mângâiere, de împăcare (anul 6 de viață). La 3 - 4 ani am constatat situații când copiii observând ce se întâmplă se retrăgeau la o parte analizând ce trebuie să facă, cum trebuie să procedeze. Aveam impresia că ei caută în memorie situații când au avut retrăiri similare și încercau să-și reamintească cum trebuie să procedeze. Ceva mai târziu, în jumătatea a doua a vârstei preșcolare copiii fără pauze mari încercau să „repare” situația, folosind diferite acțiuni și limbajul oral. Sentimentul empatiei la începutul vârstei preșcolare se manifestă cu referință la oamenii apropiați (membrii familiei) și se transferă treptat asupra unui cerc mai larg de oameni din anturaj (copiii din curte, copiii din grupă etc.).

În continuare ne vom referi la analiza rezultatelor după testul „Desenează-te pe tine însuși”. Toți copiii preșcolari din primul lot au folosit creioanele cu culori ce reflectă o atitudine pozitivă față de sine. Autoaprecierea și autoprezentarea sunt pozitive sau la nivel mediu. Majoritatea copiilor (75 %) s-au reprezentat în desene cu diferite jucării sau în acțiune. În majoritatea desenelor este accentuată semnificația pozitivă a autoportretului. Tendința generală poate fi prezentată în modul următor: desenul omului „bun” este mare, culorile favorabile; desenul omului „rău” este micuț, culori întunecate; desenul chipului propriu - figura este mare, părțile componente de bază sunt prezente, sunt folosite culorile favorabile.

Generalizând rezultatele pentru toate probele putem vorbi despre atitudinea pozitivă a copilului față de sine. La copiii preșcolari din primul lot niciodată n-am înregistrat atitudinea

negativă față de sine. Acest fapt ne pare destul de important dacă ținem cont de rezultatele obținute pentru copiii din loturile II și III.

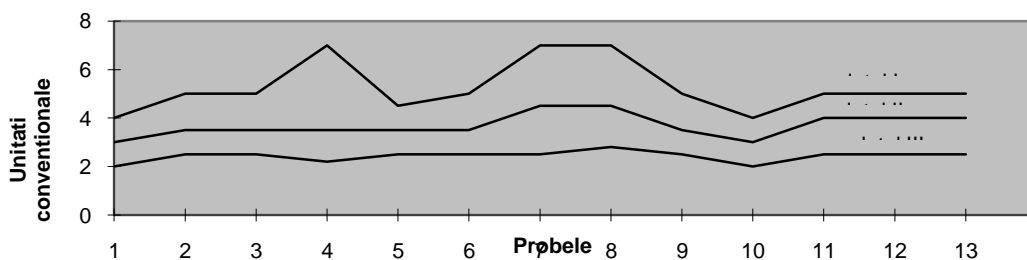
În studiul comparativ au participat 90 de copii, câte 30 în fiecare lot (I lot - condiții favorabile, al II lot - familii incomplete cu condiții nefavorabile, al III lot - instituțiile de educație de tip închis). În interiorul fiecărui lot am subîmpărțit copiii în trei subgrupuri de vârstă a câte 10 copii. Vom prezenta la început în mod grafic rezultatele pentru toate loturile ținând cont de subgrupurile de vârstă (toți copiii au participat în 13 probe).

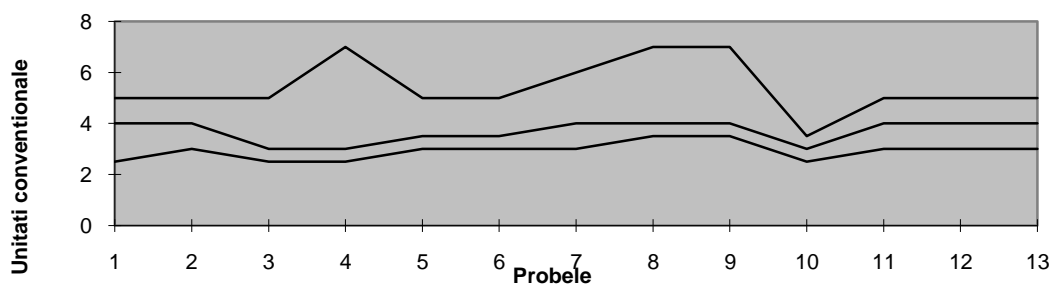
Fig.2. Rezultatele experimentului de constatare pentru copiii de 3 - 4 ani

Prezentarea grafică a rezultatelor cantitative ne permite direct să vorbim despre cele mai înalte scoruri pentru copiii din lotul I. De la primul subgrup până la al treilea pentru copiii din I lot se constată o creștere stabilă în rezultate. La unele probe, precum ar fi a 2, 3, 11, 12, 13 rezultatele numerice sunt constante ceea ce reflectă nivelul maxim de manifestare a conținutului studiat deja la vârsta de 3 - 4 ani. Dezvoltarea conștiinței de sine la preșcolarii educați în condiții sociale favorabile a fost prezentată și în continuare ne referim la analiza comparativă a formării conștiinței de sine în dependență de SSD.

Preșcolarii din instituțiile de educație de tip închis au cele mai scăzute rezultate. Chiar până la vârsta de 6 - 7 ani conținutul concret al structurilor studiate în cadrul componentului cognitiv și afectiv, nu s-a format definitiv la nivelul primului lot. În unele cazuri aceste rezultate scăzute ne vorbesc despre o dezvoltare specifică a conținutului conștiinței de sine.

Fig. 3. Rezultatele experimentului de constatare pentru copiii de 5 ani.

Fig. 4. Rezultatele experimentului de constatare pentru copiii de 6 -7 ani.

Rezultatele preșcolarilor din lotul II sunt intermediare. Însă în unele cazuri rezultatele cantitative ale acestor copii manifestă tendința de a se apropia de indicii numerici ai copiilor din primul lot experimental, iar în alte probe ei se apropie sau chiar coincid cu datele copiilor din orfelinat.

Pentru preșcolarii din loturile II și III se constată majorarea rezultatelor numerice pe parcursul copilăriei preșcolare, ceea ce reflectă și în aceste cazuri dinamica de dezvoltare a conștiinței de sine.

Chiar și în aceste momente de prezentare inițială a rezultatelor evidențiem câteva probleme importante referitor la formarea conștiinței de sine în diferite situații sociale de dezvoltare.

Odată cu trecerea copiilor de la vârsta precoce prin criza de la trei ani la perioada preșcolară de dezvoltare se păstrează diferența esențială în formarea conținutului conștiinței de sine în dependență de diferența în SSD, în special în formarea experienței de comunicare și experiența activității practice.

Să trecem la analiza calitativă a rezultatelor cantitative prezentate în trei figuri care reflectă procesul de formare a conștiinței de sine la preșcolarii educați în diferite situații sociale de dezvoltare. Deosebiri esențiale au fost stabilite în conținutul concret al componentului cognitiv și afectiv ai conștiinței de sine. Preșcolarii educați în condiții sociale favorabile pe parcursul vârstei acumulează cunoștințe despre sine care tot mai mult contribuie la o autocunoaștere completă a propriei personalități, iar copiii educați în instituțiile de tip închis progresează în acest aspect mult mai lent, cu un tempo mult mai încetinit și chiar în mod deosebit, în comparație cu primii. În desenele copiilor din primul lot sunt prezente numai culorile interpretate ca o caracteristică pozitivă a personalității: „sunt bun”, „sunt cuminte”, „sunt frumos”, „sunt harnic” etc., pe când la copiii din orfelinat deseori întâlneam și culorile întunecate care ne vorbesc despre o percepție negativă a propriei personalități. Același moment se referă și la complexitatea desenelor - preșcolarii din mediul favorabil se reprezintă odată cu progresarea în vârstă într-un desen complet cu toate părțile componente, pe când cei din lotul III s-au reprezentat într-un stil

sărăcăcios, cu lipsa părților componente. În acest caz se manifestă diferența în volumul, complexitatea acelor cunoștințe despre sine pe care le-au acumulat copiii. În cadrul familiei copiii au o experiență de comunicare mult mai vastă și bogată și ei reușesc în interacțiune cu maturii să acumuleze cunoștințe noi despre sine mult mai diverse, profunde și bogate. Zilnic copilul în comunicare cu adulții aude multe caracteristici ce se referă la diferite laturi ale personalității proprii. Pe lângă aceasta tot mai mult se complică și activitatea îndeplinită de copil, în cadrul căreia el obține informație nouă despre capacitățile, posibilitățile, aptitudinile proprii care din nou largesc și îmbogățesc structura nucleară și cea periferică a conștiinței de sine. Încă un moment important în cadrul acestor deosebiri se referă la apariția în această perioadă de vârstă a formelor noi de comunicare cu adultul (nonsituativ - cognitivă, nonsituativă cu orientare pe personalitate), care din nou oferă posibilități noi în acțiune, interacțiune, deci prin urmare în îmbogățirea considerabilă a experienței de comunicare și a experienței individuale a copilului. Acest fapt la rândul său determină dezvoltarea de mai departe a conștiinței de sine în această perioadă de vârstă.

Spre deosebire de primul lot de copii preșcolarii din lotul II și cei din lotul III sunt mult mai limitați în contactele cu adulții. Este important nu numai „volumul” comunicării, interacțiunii, dar în primul rând caracterul lor. În lotul II copiii erau mai mult lăsați în voia soartei. În acest caz nu putem vorbi despre formarea experienței de comunicare la un nivel optim care ar determina formarea conștiinței de sine. Aceleași momente sunt caracteristice și pentru preșcolarii din lotul III, însă cu momente proprii specifice. Oamenii maturi care îngrijesc de copii sunt alături majoritatea timpului, însă rămâne prezent deficitul în comunicare și în special lipsa formelor de comunicare cu orientare pe subiect, pe personalitate. La un număr considerabil de copii revine un singur matur care practică aceleași forme de comunicare cu toți copiii: „acum strângeți jucăriile”, „ne pregătim pentru a lua masa”, „ne pregătim pentru plimbare”, etc., etc. În astfel de condiții totalitare, autocrate nu putem vorbi despre dezvoltarea formelor de comunicare specifice pentru această vârstă.

Pentru loturile II și III s-ar părea mult mai avantajoasă influența asupra formării conștiinței de sine din partea experienței individuale, însă acest fapt este numai la prima vedere. În primul rând activitățile îndeplinite de copii sunt desfășurate la un nivel inferior în comparație cu preșcolarii din I lot. Cel mai potrivit argument care confirmă concluziile noastre sunt studiile efectuate de D.Elconin la dezvoltarea felului dominant al activității preșcolarilor - al jocului pe roluri. Numai în condiții în care adultul organizează, participă la distribuirea rolurilor, contribuie la desfășurarea subiectului, jocul pe roluri treptat atinge nivelul său adecvat de dezvoltare. În al doilea rând acea experiență care este acumulată în cadrul activității îndeplinite de copil în afara ajutorului din partea adultului este prea puțin folosită de copil în procesul autocunoașterii și autoaprecierii.

În cadrul probelor de tipul „scalelor numerice de apreciere a calităților” am obținut rezultate cantitative mult mai scăzute pentru copiii din loturile II și III. Preșcolarii tot timpul se plasează pe scări în poziții mai scăzute în comparație cu semenii lor din I lot, deseori ei apelează la ajutorul adultului. Deseori ei nu îndeplinesc testele, se opresc, spun că nu înțeleg cuvintele, caracteristicile propuse. Credem că pe lângă limbajul mai puțin dezvoltat din punct de vedere al bagajului de cuvinte copiii pur și simplu nu cunosc unele însușiri, caracteristici ale personalității și atunci nici nu știu unde să se plaseze pe scară. Vom ilustra aceste concluzii printr-un exemplu concret care pare a fi un fapt paradoxal însă rămâne de a fi recunoscut. În cadrul experimentelor pentru această vârstă am studiat formarea empatiei - capacitatea copilului de a înțelege retrăirile unui alt om și în conformitate cu experiența proprie acumulată de a se comporta în modul respectiv. Ne referim la proba cu păpușele. Experimentatorul intervine cu propunerea de a culca păpușa din cauza că ea a obosit, îi este somn etc. Copiii din primul lot fără mari probleme găseau varianta potrivită de acțiune: „bine, culcăm păpușa să se odihnească puțin ...” și luau o altă păpușă propusă de experimentator. Copiii din lotul III nu au propus niciodată să culce păpușa, ei continuau jocul sau luau păpușa a doua însă nu o lăseau pe prima. Cazul acesta ne-a interesat mult și am încercat să precizăm circumstanțele. Am întrebat fiecare copil din acest lot cum înțelege dânsul „păpușa a obosit” și n-am reușit să primim un răspuns cât de cât argumentat în acest sens. Credem că copiii din lotul III în condițiile de educație care le sunt aplicate nici nu prea s-au întâlnit cu situația de oboseală. În familie deseori poți auzi „... ai obosit, puișor ...”, „...odihnește-te puțin ...”etc., etc. Situația de regim strict, restricțiile corespunzătoare pe care le-am constatat în SSD pentru lotul III exclud în experiența copiilor multe momente prezente în experiența individuală a semenilor lor din familie.

Copiii de 5 ani slab cunosc priceperile, capacitățile proprii ce se referă la diferite domenii de activitate și de regulă le supraapreciază. La vârsta de 6 ani are loc un salt esențial în ceea ce privește conștientizarea priceperilor proprii: aprecierea devine mult mai precisă și mai argumentată. Copiii la această vârstă rar de tot se laudă într-o formă categorică. Acest fapt a fost depistat prin intermediul tehnicilor de tipul scalelor numerice. Preșcolarii se deosebesc prin modestie în aprecierea priceperilor, deprinderilor proprii orientându-se la experiența anterioară. În condiții favorabile de viață la sfârșitul acestei perioade pe fondul emoțional pozitiv față de propria persoană apare un tip nou de apreciere care se caracterizează prin obiectivitate și corespundere cu performanțele și succesele reale ale copilului în activitate. În condiții sociale mai puțin favorabile (loturile II și III) nu este prezent în așa mod fondul emoțional pozitiv față de propria personalitate. Deseori în situații absolut neutre , nepotrivite la copii s-a înregistrat atitudinea negativă față de sine însuși.

Generalizând rezultatele experimentelor de constatare cu copiii de vârstă preșcolară educați în diferite SSD facem următoarele concluzii: la vârsta preșcolară crește vădit rolul experienței individuale a copilului în formarea componentelor de bază a conștiinței de sine, însă dominant rămâne experiența de comunicare cu adulții și semenii; particularitățile specifice, calitative ale dezvoltării conștiinței de sine la preșcolarii educați în diferite SSD sunt determinate de experiența diferită de comunicare cu adulții și posibilitatea diferită de folosire a experienței individuale care este influențată de prezența, poziția, interacțiunea cu omul matur apropiat. Având în unele cazuri aceleași posibilități în cadrul acumulării experienței individuale copiii nu o folosesc și din nou factor determinant rămâne omul matur; deosebirile principale în conținutul conștiinței de sine se referă la componentul cognitiv și afectiv. La preșcolarii din lotul II și îndeosebi la cei din lotul III sfera cognitivă este mult mai săracă în cunoștințe, aici lipsesc multe reprezentări despre sine care deja sunt însușite de preșcolarii din I lot. Copiii au deseori cunoștințe neadecvate despre propria personalitate, despre capacitățile, posibilitățile, aptitudinile proprii. Cunoștințele acumulate în activitatea individuală nimerind în structura periferică a conștiinței de sine nu își găsesc confirmarea, aprobarea sau în contactele cu adulții și în cele din urmă nu contribuie la dezvoltarea structurii nucleare a conștiinței de sine. În structura afectivă la acești copii deseori sunt prezente reacțiile emoționale neadecvate situației în care ele apar, deseori preșcolarii se subapreciază neadecvat și chiar au o atitudine negativă față de propria personalitate, sunt neîncrezuți în puterile proprii, nu manifesta inițiativă atunci când este cazul de a o manifesta, se subordonează strict cerințelor din exterior, sunt mult mai pasivi în comportament; la finele perioadei preșcolare de dezvoltare în condiții sociale mai puțin favorabile (lotul III) se formează o personalitate cu însușiri specifice ce se referă la nucleul ei - la conștiința de sine care la rândul său influențează alte structuri importante din personalitate - sfera emoțional-volitivă, sfera motivațională, caracterul etc. În structura centrală nucleară a conștiinței de sine sunt puține cunoștințe despre sine ca personalitate.

Cele expuse ne-au motivat să organizăm experimente formative cu copiii de vârstă preșcolară. *Ipoteza* formulată pentru această parte a lucrării este: în condiții experimentale special organizate este posibilă corecția și influența pozitivă asupra procesului de formare a conștiinței de sine, în special, pentru vârsta preșcolară trebuie accentuată sfera de comunicare cu caracter personal și dezvoltată sfera activității individuale, formând și acest tip de experiență.

Pentru experimentele formative din 30 de preșcolari împărțiți în trei subgrupuri de vârstă (3 x 10) au fost selectați câte 5 copii (5 x 3) - în total 15 copii pentru grupul experimental și 15 preșcolari (câte 5 în fiecare subgrup de vârstă) au format grupul de control.

Cu fiecare din copiii incluși în experimentul formativ au fost realizate câte 10 ședințe (individuale și colective). În esență, toate ședințele au fost orientate spre:

- îmbogățirea considerabilă a experienței de comunicare cu adulții și semenii;
- îmbogățirea experienței individuale și implicarea directă a ei în formarea componentelor de bază a conștiinței de sine;

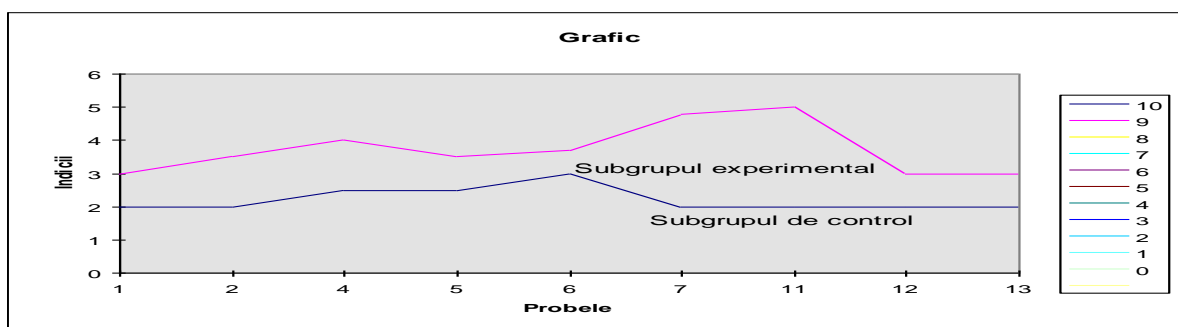
Aceste două obiective de bază se realizau prin altele cu un conținut mai concret:

- organizarea, implicarea și desfășurarea activității dominante a preșcolarilor - jocului pe roluri;
- organizarea, desfășurarea activităților productive cu preșcolarii;
- organizarea, desfășurarea formelor de bază a comunicării în această vârstă (M.Lisina);
- lichidarea diferențelor stabilite în sferele de bază pentru copii:

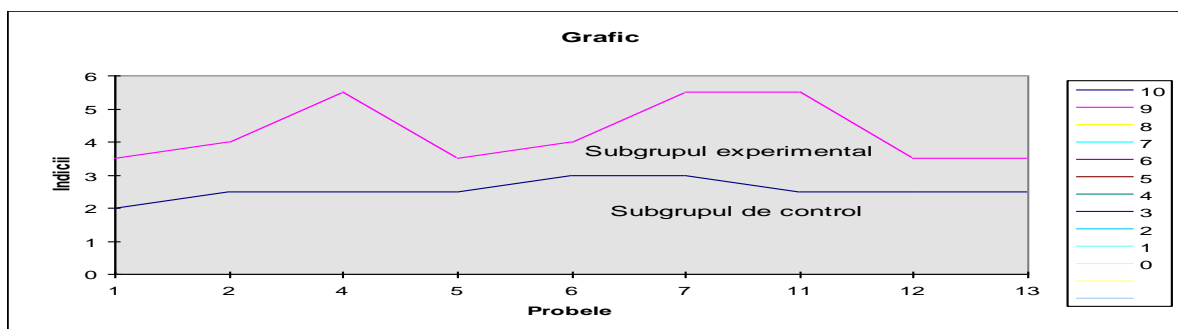
copil - adultul, copil - anturajul material, copil - alt copil, copil - "El însuși".

- orientarea totală la personalitatea copilului, accentuarea ajunsurilor care se referă la personalitate și la activitate, încurajarea copilului și acțiunilor lui, aprecierea pozitivă și în cazurile când copilul nu o merită.

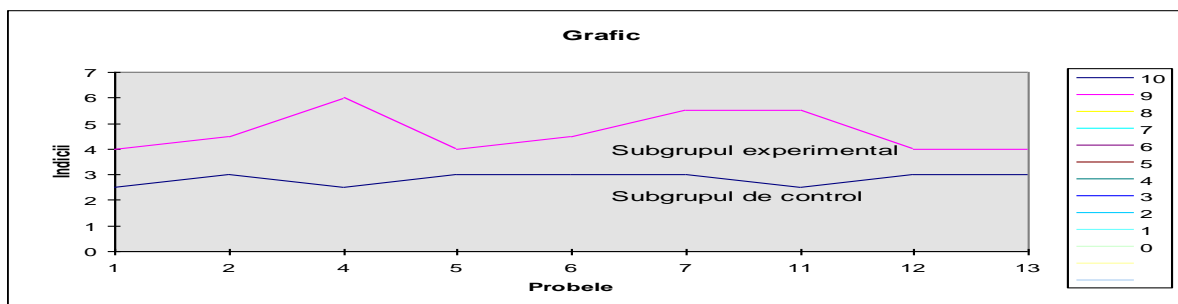
Vom prezenta rezultatele în experimentul de control separat pentru fiecare subgrup de vârstă.

Fig. 5. Rezultatele preșcolarului mic în experimentul de control

Fig. 6. Rezultatele preșcolarului mediu în experimentul de control

Fig. 7. Rezultatele în experimentul de control pentru preșcolarul superior

Figurile prezentate reflectă tabloul general al schimbărilor care au intervenit în dezvoltarea conștiinței de sine după ce am realizat experimentul de formare.

În vârsta preșcolară au loc destul de rapid schimbările în orice formă psihologică care sunt determinate de mersul natural al procesului de dezvoltare. Pentru a evita efectul „maturării”, am efectuat următoarele:

- realizăm ședințele formative în perioade scurte de timp (până la trei luni);
- am asigurat testarea la semnificația statistică a diferențelor în rezultatele obținute.

În timpul care s-a scurs între pre- și post- test la preșcolarii grupului de control n-au intervenit schimbări esențiale (diferențele nu sunt statistic semnificative la nivelul $p = 0,05$ după criteriul U Mann - Whitney).

Compararea rezultatelor pentru subgrupurile de vârstă (grupul experimental și cel de control) ne oferă diferențe statistic semnificative la nivelul $p = 0,05$, criteriul U Mann - Whitney.

Deci, deja la acest compartiment putem spune că ipotezele lansate pentru această parte a lucrării au fost confirmate: în condiții experimentale, special organizate, este posibilă corecția și influența pozitivă asupra procesului de formare a conștiinței de sine, în special, pentru vârsta preșcolară trebuie accentuată sfera de comunicare cu caracter de subiect și reanimată sfera activității individuale, formând și acest tip de experiență.

Acum ne putem referi la analiza mai profundă a rezultatelor formării în condiții experimentale a “Eu-lui” la preșcolarii educați în instituțiile de tip închis.

Înainte de toate trebuie să accentuăm faptul că pe parcursul ședințelor formative am încercat să înlocuim acele standarde educaționale, acele norme și normative care sunt primite pentru copii în instituțiile de tip închis. În cadrul ședințelor introduceam astfel de relații între matur (experimentator) și copii, care practic trebuie să existe (lotul I). Trebuie să existe, accentuăm acest lucru. În viața de toate zilele și acolo (I lot) deseori ne întâlnim cu multe variante negative în cadrul sistemului de relații copil - matur. În condiții experimentale, evident, am putut menține acea atmosferă, interacțiune, comunicare, acel contact, care real în familii nu există într-o așa formă „curată”, pură. Considerăm că acest moment este foarte important. Anume realizarea celor expuse ne-a permis într-un timp relativ scurt să provocăm schimbările în personalitatea preșcolarilor, în structura afectivă și cognitivă a conștiinței de sine. Rezultatele subgrupurilor de vârstă pentru grupul experimental sunt mai mari în comparație cu rezultatele grupului de control. Am reușit să influențăm asupra tempoului de formare a imaginii de sine. În acest sens, stimulând formarea rapidă a experienței de comunicare și experienței individuale am reușit să lărgim, să îmbogățim cunoștințele copiilor despre sine și să schimbăm atitudinea copiilor față de sine.

Ședințele formative într-un timp scurt au provocat constituirea cunoștințelor noi despre propriile capacități și posibilități, despre însușirile personalității pe care le posedă etc. Permanent în decursul a 2 - 3 luni în cadrul comunicării, interacțiunii și activității practice (jocurile, activitățile productive, construire, modelare etc.) formam noi și noi cunoștințe despre sine la copii, le descopeream noi posibilități, chiar „inventam” noi posibilități și ofeream copilului diverse informații despre sine. Procesul de comunicare a fost modificat foarte esențial. De la restricții, autocratism, norme, formalism etc., am trecut la comunicare centrată pe personalitate. În special trebuie să ne referim la factorul 2 de bază, care determină formarea imaginii de sine - experiența activității individuale a copilului. La copiii din instituțiile de tip închis de educație se formează experiența activității individuale aproximativ la același nivel ca și la semenii lor din alte eșantioane. Însă, se întâmplă un lucru interesant. Copiii din lotul al III, având condițiile medii pentru formarea experienței activității practice nu le pot folosi sau nu le folosesc. Considerăm că pot fi evidențiate două situații diferite. Prima din ele - la copii se formează experiența activității practice la un nivel mediu, însă mai departe există bariere care nu permit dezvoltarea sub influența ei a laturii cognitive în cadrul imaginii de sine. Cunoștințele despre sine sunt formate, însă nu sunt folosite de către copil în cadrul conștiinței de sine. Cunoștințele noi, reprezentările despre sine care se formează în cadrul experienței activității practice sunt proiectate în structura periferică, însă acolo și rămân într-o formă pasivă, neactivată. Situația a doua - mai dificilă - copiii nu pot beneficia la un nivel normal de organizarea experienței activității practice. Înaintăm în calitate de lămurire următorul argument - și în prima și în a doua situație, cauza, factorul determinant este același, numai implicat la diferite etape. Vorbim în acest caz despre comunicarea cu adulții. În prima situație - stilurile, formele de comunicare practicate nu permit pătrunderea cunoștințelor despre sine în nucleul imaginii, consolidarea și folosirea lor în cadrul conștiinței de sine. În situația a doua - comunicarea practică nu permite utilizarea posibilităților create în anturaj în vederea desfășurării, realizării activității practice individuale. În acest caz încă până la formarea cunoștințelor și proiecția lor în structura periferică a imaginii drept barieră este prezentă comunicarea, acele forme, tipuri care sunt practicate în instituțiile de tip închis. Diferențierea acestor două situații ne permite argumentarea posibilităților parțiale de compensare în formarea imaginii „Eu-lui”. Mult mai înalte efecte obțineam anume cu acei copii pentru care le este caracteristică prima situație și compensări mult mai puțin eficiente la preșcolarii din situația a doua. În cadrul componentei afective am reușit să provocăm schimbări mari. După parametrul „manifestări emoționale” copiii din lotul al III rămâneau cu mult în urmă în comparație cu primele două loturi. La micuții din orfelinate se manifestau retrairi emoționale de caracter negativ orientate spre sine însuși în situații experimentale în care real lipseau motivele care le puteau

provoca. Aceste două momente sunt caracteristice pentru componentul afectiv al imaginii de sine și la vârsta preșcolară. De fapt mai mulți autori menționează sărăcia, reținerea în manifestarea emoțiilor și sentimentelor la copiii crescuți în orfelinate. Lucrând cu preșcolarii deseori observam că ei se rețin de a râde, de a zâmbi atunci când noi glumeam. Închiderea în sine, specifică pentru acești copii se reflectă și în trăirile lor emoționale. Componentul afectiv al conștiinței de sine (atitudinea față de sine) este la un nivel mai scăzut, format la copiii din lotul al III. Pentru a avea o atitudine emoțională pozitivă față de sine copilul trebuie să simtă această atitudine din partea celor din jur. În primii ani de viață cea mai importantă este atitudinea respectivă a adulților față de copii. Din nou putem compara, începând cu primul an de viață unde tip dominant al activității este anume comunicarea emoțională a maturului cu micuțul, condițiile pentru loturile studiate. În cazul eșantionului III practic lipsește comunicarea emoțională, în primul an de viață are loc satisfacerea trebuințelor biologice ale pruncului și celor ce îngrijesc de copii, practic, nu le rămâne timp pentru asigurarea condițiilor optime ale formării personalității și în același rând, a constituirii formelor inițiale ale conștiinței de sine. Mai apoi, în copilăria precoce și în vârsta preșcolară, de parcă se echivalează ceva mai mult condițiile de educație, însă familia în acest sens nu poate fi substituită prin nici un institut de socializare a personalității. Cele expuse ne permit să vorbim despre faptul că și la preșcolari nu sunt create condițiile pentru dezvoltarea optimă a celui de - al doilea component structural de bază al conștiinței de sine - sfera afectivă. Condițiile experimentale pe care le-am creat au contribuit parțial la un progres în dezvoltarea atitudinii pozitive față de sine. Cel mai important moment din nou a fost comunicarea centrată pe subiect cu accentuarea permanentă a parametrilor respectivi depistați și evidențiați de noi. Formarea încrederii în sine, înlăturarea parțială a închiderii în sine, lipsei de inițiativă, renunțarea la regimul aspru de cerințe și norme a determinat schimbările în sfera afectivă a copiilor. Acești copii au început a zâmbi, a manifesta inițiativă în jocurile și activitățile propuse etc., etc. Aprecierile pozitive permanente din partea adultului care se referă la personalitate și la activitatea copilului le-a permis preșcolarilor din lotul III să privească cu alți ochi la sine însuși. S-a transformat sistemul de autoapreciere.

Pe lângă schimbările care au intervenit în timpul formării Eu-lui trebuie să vorbim și despre modificările în conținutul imaginii. Organizarea ședințelor formative, ținând cont de felul dominant al activității, importanța activităților productive, caracteristicile de vârstă a preșcolarilor, dialectica dintre sferile de bază de interacțiune între copil și adult, realitatea materială, semenii, sine însuși, factorii de bază ce determină dezvoltarea imaginii etc., ne-au permis să obținem schimbări calitative în conștiința de sine a preșcolarilor educați în instituții colective de tip închis. Principalele din ele se referă la îmbogățirea conținutului conștiinței de sine prin lărgirea diapazonului de cunoștințe despre sine; consolidarea cunoștințelor și reprezentărilor despre sine

prin trecerea de la o structură difuză a componentului cognitiv la o structură integră bine diferențiată; formarea autoaprecierii pozitive și adecvate a preșcolarilor; formarea componentelor structurali precum ar fi: sentimentul empatiei, sentimentul proprietății, identitatea sexuală etc.; dezvoltarea inițiativei și încrederii în sine etc.

Încă un moment esențial la care trebuie să ne referim constă în faptul că compensarea în această perioadă de vârstă este posibilă, cei drept compensarea parțială.

Bibliografie:

1. Allport G. Structura și dezvoltarea personalității. București, 1990.
2. Chelcea S. Personalitate și societate în tranziție. București, 1994 .
3. Lewis M., Brooks-Gunn J. Social cognition and the acquisition of Self, N.Y, 1979.
4. Lewis M. The self as a developmental concept. - Human Development. 1979, 22. P. 416-419.
5. Pavelcu V. Cunoașterea de sine și cunoașterea personalității. București, 1982.
6. Piaget J. La premiere anne de l enfant. British Journal of Psychology. General Section, V Part, 1927. P. 97-120.
7. Prună T. Conștiința de sine. În problemele fundamentale ale psihologiei. București, 1980
8. Racu Ig. Psihodiagnoza. Teste psihologice. Chișinău, 2014.
9. Racu Ig., Racu Iu. Psihologia dezvoltării. Chișinău, 2013.
10. Racu Ig. Psihologia conștiinței de sine. Chișinău, 2005.
11. Zlate M. Eul și Personalitatea. București, 1997.
12. Бауэр Т. Психическое развитие младенца. М.1979.
13. Выготский Л.С. Младенческий возраст. Собр.соч.: 6-ти т., М. 1984, Т.4. с.269-317.
14. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. Собр. соч. в 6-ти т., М. 1983, Т.3. с.5-329.
15. Выготский Л.С. Мышление и речь. Собр. соч. в 6-ти т., М. 1982, Т.2. с. 5-361.
16. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М. 1991.
17. Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Избранные психологические произведения: в 2-х т., М.1983, т.2, с. 94-231.
18. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. М. 1986.

Primit 23.09.2014